

HITELINTÉZMÉNYEK MAGYARORSZÁGON A XIX. ÉS XX. SZÁZADBAN*

Kaposi Zoltán A falusi hitelélet néhány sajátossága

Ezen dolgozat olyan területtel foglalkozik, amelyik talán a „megújuló történetírásban” is az egyik legelhanyagoltabb terület maradt, s ez a falusi közösségek belső hitellete. Széchenyi 1830-as Hitele óta közhelyszerűvé vált az a megállapítás, miszerint a magyar birtokos réteg hitelhiányban szenvedett. S bár az 1960–70-es évek történetírása sokban módosított ezen a képen¹, de ezek a kutatások sem érintették a falusi társadalom belső hitelproblémáit. Pedig valójában a magyar parasztság nagyon komoly pénzügyi tranzakciókat folytatott. A falu emberének a feudális Magyarországon több lehetősége is volt, hogy pénzhez jusson, szóba jöhetett hitelforrásként az árvapénztár, a templompénztár, az egyházi alapítványi pénztár, a kereskedő kölcsöne, az uraság kölcsöne, a falusi-városi takarékpénztárak (ez csak az 1840-es évektől), nem kevésbé jelentősek a parasztok egymás közti kölcsönei², s így tovább. A magunk részéről most egy dél-dunántúli birtokkomplexum népességének belső hiteléletét próbáljuk meg felvázolni egy adott forrás, az árvapénztári jegyzőkönyv³ alapján. Az árvapénztári forrásokra egyik tanulmányunkban már felhívtuk a figyelmet, s akkor a legfontosabb kritikai szempontokra is utaltunk⁴. Ettől a vizsgálattól azt várjuk, hogy hozzájárulhat a fentebb már említett probléma más szempontú megközelítéséhez, egy olyan részprobléma megértéséhez, ami nélkül a korabeli társadalom zavartalan funkcionálása lényegében elképzelhetetlen lett volna.

A jelzett uradalom a történeti Somogy területén feküdt, hét falura terjedt ki, központja Vrászlón (ma Varászló, Nemesdédhez csatolva) volt. Az uradalomhoz kapcsolódó falvakból Simonyi, Bolhás ma Somogyban, Miháldi, Path Zalában, míg Apáti (Somogyapáti) és Viszló (Somogyviszló) Baranyában található. Az uradalom területe 1848-ban csaknem 24 000 magyar hold volt, ebből 70%-ot tett ki az allodiális föld. Két számtartóság, négy gazdasági kerület, magas szakmai tudással rendelkező irányító személyzet vezette azt az eredményes árutermelő gazdálkodást, ami az 1840-es évekre a vrászlói uradalmat gróf Zichy Károly, a tulajdonos számára egy jól jövedelmező uradalommá tette.

Mivel az uradalom társadalmát vizsgáljuk, feltétlenül el kell mondanunk néhány alapjellemezőt a nagybirtok népességéről. Az 1840-es években mintegy

*Az alábbi tanulmányok a miskolci Hermann Ottó Múzeum által 1992 júniusában Kékeden szervezett gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia hitelügyi szekciójában elhangzott előadások átdolgozásával születtek.

360-an éltek az uradalomban. A terület népsűrűsége rendkívül alacsony volt, s ez főleg a 16–17. századi pusztulással, illetve a 18. századi késői betelepítéssel függ össze. Az egy négyzetkilométerre jutó népességnagyság mindössze 15 fő, ami messze elmarad az országos 43-tól. Hasonlóan ritkán lakott uradalmak az országban inkább csak az Alföldön vagy pedig a Mezőföldön voltak⁵.

Bár a népességnövekedés dinamikája 1784–1848 között 200 százalékos gyarapodásával felülmúlta az országos mintegy 150 százalékos arányt, de még ez sem tudta eltüntetni az eredeti különbségeket. Lényegében az egész országra kimutatható, hogy ahol később történik a betelepítés, ott az allodiális földek kerülnek túlsúlyba⁶. A birtokon élők 75%-a katolikus vallású, nemzetiségre nézve 98%-ban magyarok voltak.

Szükséges néhány szót ejtenünk a demográfiai sajátosságokról, mivel ez a probléma már átvezet bennünket a konkrét árvapénztári elemzéshez. Az 1840-es években a vrászlói uradalomban még mindig a tradicionális demográfiai sajátosságok figyelhetők meg, vagyis a magas születési ráta melletti magas halálzási arány⁷. Szinte még mindig középkori állapotok uralkodtak, csak egy példát hozunk erre a jelenségre: 1846-ban az uradalom területén 79-en születtek és 54-en haltak meg, ez utóbbiból 19-en nem érték meg az egyéves kort sem. Ebből a huszonkilenc esetből tíz alkalommal az egy hónapos kor elérése előtt következett be az elhalálozás, és egy hetet sem ért meg az újonnan születettek közül hat csecsemő (7,5%). Ennek megfelelően az átlagos életkor is rendkívül alacsony maradt, a csecsemőhalandóságot is beszámítva mindössze 21–22 év, azt számításon kívül hagyva – vagyis kivéve adatainkból az egyéves kor előtt elhalálozottakat – kb. 30–35 év. Jelentős népességsökkenőt hatása volt még a különböző járványoknak, betegségeknek. A középkor egyik liturgiai énekéből ismert „A peste, fame et bello libera nos domine” a háború kivételével még kísértett ezen a területen⁸. Így nem véletlen, hogy az uradalom területén viszonylagosan nagy számú árváról tudósítanak a források.

Persze ez európai jelenség is, nem kizárólagosan magyar specifikum. Itáliai területeket vizsgálva C. M. Cipolla úgy találta, hogy az elhagyott lelencek száma rendkívül magasnak minősíthető. Firenzében például a 0–14 éves korosztály 3–7%-a volt lelenc, de vannak ennél magasabb arányok is, találhatók 8–12%-ot elérő települések is. Mindez a teljes népességre vetítve annak kb. 1–2%-át jelentette⁹. A vrászlói uradalomban az össznépesség 1–1,2%-át tette ki az árvák száma.

„A jobbágyárvák gyámságával frott jogforrásaink Mária–Terézia Urbáriu-máig nem foglal koznak” – állapítja meg a szakirodalom¹⁰. Ettől függetlenül természetesen a szokásjog alapján addig is szabályozott volt a probléma a falusi közösségek számára. Az első árvakönyv 1631-ből való, a Batthyányak szalónaki uradalmából, ami nyilván nem jelenti azt, hogy árvakönyvek korábban nem léteztek¹¹.

Uradalmunkban az árvapénztári jegyzőkönyv 1839–1848 között ismerteti az állapotokat. Nyilván nem véletlen, hogy éppen az 1830-as évek vége felé kezdik hivatalosan is vezetni a Waisenbuchot (árvakönyvet), hiszen az 1832–36-os országgyűlés új összefüggésrendszerbe helyezte a kérdést. Az országgyűlés 6. tc. 6–9. paragrafusa kimondja, hogyan kell a hagyatéki eljárást lefolytatni, a tutori-gyámi kinevezéseket megtenni, s egészében is felhívja a figyelmet a földesúri

„odafigyelésre”¹². A vrászlói uradalom hét falujában mindenhol a kerületi tisztartók vezették a feljegyzéseket, a Haadl György központi kerületi tisztartó által készített árvakönyv került aztán a jószágigazgató, Tárnok Alajos elé. A rendkívül nagy szigoróról ismert igazgató ellenőrzése mellett szinte lehetetlen volt bármit is elhallgatni, elcsalni vagy akár az árvákat megrövidíteni vagyonukban. Ha Tárnok valami hibát talált, azt közölte beosztottjával. Erre csak egy példát hadd említsünk. 1843-ban írja Haadl tisztartónak: „Ezen számadást átvizsgálván, mindekben helyben hagyatik s találtatik, azon észrevétellel, hogy mi Kalmár József illető Számadásban kevesebbi bevételt egy váltó forinttal, 1843. évi számadásiban a Tisztartó Ur pótlólag el ne mulassza s helyre hozni figyelme légyen”.

Nézzük, mit tudunk az „árvavagyonról”. Az Úrbárium szerint a földesúr a jobbágy haláláról szerzett értesülése után egy megbízottjával a helybéli bíró, esküdt, jegyző jelenlétében leltározhatta az elhunyt vagyonát és gyámot nevezett ki¹³. A leltár egyik példányát a gyám kapta, a másikat a földesúr, míg a harmadikat a vármegye őrizte meg. A törvény szerint a földesúr köteles volt a gyámtól számadást követelni, a vármegye pedig hivatalból kellett, hogy felügyeljen az árva ellátására, nevelésére.

A vrászlói uradalomban 1839–48 között húsz elhunyt után neveltek árvákat, természetesen egy elhunyt után több árva is maradhatott. Mindjárt hozzátehetjük, hogy valamennyiük vagyonánál azt az eljárást követték, amit fentebb már körvonalaztunk. Mindebből az is látszik, hogy az árvapénztári jegyzőkönyvek (amennyiben megmaradtak, a hagyatéki leltárak is) igen becses források a társadalomtörténetnek, hiszen lehetőséget adnak a vagyon strukturális elemzésére¹⁴.

Mivel árvák a falusi társadalomnak szinte minden rétegéből kerültek ki, ennek megfelelően az árvavagyonok igen nagy eltéréseket mutatnak. Az Apátiban elhunyt Bödő János után maradt 50 forinttól a miháldi féltelkes Csányi Mihály jobbágy 3462 forintjáig terjednek ezek az összegek. Ezek azonban a szélsőségek. A húsz árvavagyonból hétnél volt nagyobb az összeg, mint 1000 forint, hat esetben 400–1000 forint közé esett, míg hét esetben nem haladta meg a 400 forintot. Mindez azt mutatja, hogy a falusi társadalom vagyoni megosztottsága meglehetősen teljesnek mondható a polgári forradalom előestéjén.

Külön érdemes azt is megvizsgálni, hogy azonosítható-e a „gazdag-szegény” kategóriapár – tehát a vagyoni rétegződés – a feudális jogi kategóriákkal, tehát az egész-, fél- és negyedtelkes jobbágy és zsellér fogalommal. Az itt terjedelmi okokból nem részletezhető vizsgálatból egyértelműen kiderül, hogy a válasz: nem, vagyis nem igazolható az a látszólag logikus következtetés, miszerint a nagyobb vagyonnal rendelkező egyén a szesszionalista, míg a kisebb vagyonú a zsellér. Természetesen ezt nem tartjuk az egész magyar feudális társadalomra alkalmazható modellnek, sokkal inkább az uradalom speciális földbirtokviszonyai tükröződnek vissza ebben. Egy korábbi vizsgálatunkban már bemutattuk ennek lényegi vonásait¹⁵, most csak utalunk rá, hogy a zsellérek és a jobbágyok vagyoni struktúrája alapvetően abban különbözött, hogy a zsellérek (vagy akár a negyedtelkesek) lényegesen nagyobb területeket béreltek az allodiális földekből, illetve nagyobb szőlőt vállaltak fel, mint a telkéből – a viszonyokhoz mérve relative – kényelmesebben élő fél-, illetve egésztelkes jobbágy.

Az említett hagyományos szembenállás még az úrbéresek és a nagybirtoküzemi alkalmazottak, esetleg bérlők között sem mutatható ki uradalmunkban. Megemlíjtjük például Lakós László miháldi molnár esetét, kinek vagyona pénzértékben számítva nagyobb volt, mint nem egy szessionalistáé.

Egy-egy családfő halála esetén nem következett be azonnal a gyám kinevezése, még akkor sem volt ez biztos, ha több árva is maradt. Hozzátehetjük ehhez mindjárt azt is, hogy a korabeli terminológia a „gyám”, az „árva” kategóriákat nem feltétlenül mai értelemben használta. Ez azt jelenti, hogy például egy jobbágy halála után ott maradt a feleség özvegyen a gyermekekkel, akkor a feleségtől függetlenül a források a gyermekeket árváknak minősítik¹⁶. Mindez azért történt így, mert a feudális jog a feleséget nem ismerte el örökösnek, csak a gyereket, az asszonynak csupán a haszonélvezet jutott. Így is előfordult, hogy gyám nélkül az özvegyasszony nevelhette a gyerekeket, ám ha nem tudta a vagyont – tehát a gyerekek tulajdonát képező vagyont – értékállóságát garantálni, akkor az urasági jogszolgáltatás menthetetlenül beavatkozott. Hadd álljon itt egy példa erre a folyamatra: Bolháson 1837-ben meghalt Ander István úrbéres zsellér, „...hátra hagyott özvegy és két leány gyermekeire maradt javak akkoron özveirattak, és megbecsültettek, és a becsü összeg tett 728 forintot... mely akkori végzés szerint az özvegy kezénél oly feltétellel meghagyatván, hogy a Tőkéből semmit el ne költsön, miután szabad ott lakása lévén...azonban az özvegy a Tőkét fogyasztotta, mi okbul a maradott Tőkét Gyámság alá venni kellett.” Megjegyezzük, hogy ez 100 forintos tőkeérték-csökkenés mellett következett be.

Egyéb szempontok is közrejátszhattak abban, hogy gyorsan árvereztek el az elhunyt vagyont. Ez szorosban kapcsolódik a 19. század első felének ún. relatív tőkehiányához. Több szakirodalmi megállapítás is található arra vonatkozóan, hogy a földesurak rendszeresen belemarkoltak az árvapénztárba, illetve kényszerítették is a jobbágyot, hogy pénzt az árvakasszába tegye be¹⁷. Uradalmunkban erre azonban nincs példa. Egyetlenegy halvány utalás van mindössze, amikor is 1845-ben azt írja az igazgató a tisztartóknak, hogy „...egyébíránt tapasztalván, hogy az Árvák pénze évenként szaporodik, azon esetben, ha nagyobb számú pénzek kiadandók lesznek, Tisztartó Ur jelentést tegyen, minthogy az Uraság tán maga is olly kegyes lészen, a pénzt magához venni, s magánál biztosítani, mintsem mások kezénél lévőkről felelni kelljen”. Ettől függetlenül tudjuk, hogy ez nem következett be, az árvapénztár pénzét az uradalmi lakosok vehették fel kamatra.

Egyébként az árvapénztárak az országban meglehetősen nagy készpénzvagyont halmoztak fel. A vrászlói uradalomban 1847–48 felé meghaladta a 10 000 forintot a betéti összeg, a baranyai bólyi-sellyei uradalomban a reformkorban 15–25 000 forint között mozgott ez az összeg, a tatai-gesztesi uradalom tóvárosi pénztárában 1840-ben 95 227 forint, az alsógallai pénztárban 23 123 forint volt felhalmozva¹⁸, s hogy egy városi árvapénztárat is említsünk: a pécsi árvapénztár 1845-ben 160 000 pengőforintot bírt¹⁹.

Ami kétségtelenül hátrányosan érintette az árvavagyont, az a belső – ha nem is gyors – külső infláció, illetve az, hogy a kamatokat nem a tőkeérték növelésére, hanem az árvák ellátására, nevelésére fordították. Bár a korábbi szakirodalom ezt „kifosztásnak” nevezi, úgy érezzük, hogy még a korabeli erkölcsi értékrend sem kívánhatta, hogy valakit ingyen neveljenek fel²⁰. Mindenesetre az tény, hogy uradalmunkban az officialátus végig azon igyekezett, hogy a lehető legna-

gyobb hasznot hozza a kihelyezett tőke. Tárnok igazgató 1848-ban megrótta Haadl tisztartót, miszerint „...rendjén kívül való vagyon, hogy a bevett kamatokat a gyámgondnok mint készpénzt heverni hagyván, ismét kamatra nem adta ki, melly által az illető árvák károsítottak meg, törvény szerént gyámgondnok az ált szenvedett kárt az illetőknek megtéríteni köteleztek”.

Az árvapénztárban őrzött vagyon összege állandóan változott. A törvény szerint ki kellett adni a pénzt, ha az árva nagykorú lett, vagyis elérte a 20. élet-évét. Meghatározhatta a bevehető összeg nagyságát, hogy egy elhunyt családfő hány árvát hagyott maga után, hiszen annyi darabban történhetett a kivétel is. A szakirodalomból tudunk olyan példákat is, amikor az úriszéknek kellett árvaatyai számadásokat készíteni, ez azonban a vrászlói uradalomban nem fordult elő²¹.

Az 1830–40-es években a folyamatosnak mondható agrárkonjunktúra alatt egyre inkább előtérbe került a dunántúli nagybirtokokon a robotmunkaerő alkalmazása, a törvényes lehetőségek kihasználása. A kisajátítható robotjárdékot az Urbárium szabályozta. Az uraság részére egy telkes családfő halála azt jelentette, hogy nem lesz, aki teljesíti ezt a szolgáltatást, tehát – ha csak közvetve is – adó-bevéeltől esik el. Ilyenkor gyorsan próbált intézkedni a vezetés. 1844-ben azt írja a director, hogy: „miután özvegy Szalavári Katalin özvegy Hosszu Józsefné leányával birtokukban lévő fél telektől a szolgálati járandóságoknak meg felelni nem tudnak, azt az Ügyvédlői Hivatal rendeleti szerint eladni kellett”. Az árverés után a 62 elmaradt napszámra 10 krajcárt számítva 25 forintot megfizettettek az özvegygel.

Az inflációs és a kamatveszteséget úgy is próbálták ellensúlyozni, hogy a legkedvezőbb pénzügyi lehetőséget biztosították az árva vagyonának. 1845-ben Pathon meghalt Szabó József zsellér. Ingó és ingatlanai két kiskorú fiára, Györgyre és Józsefekre maradtak. A jegyzőkönyv megállapítja, hogy „...kiskoru és gyenge állapotuk miatt sem a zselléri állomással összekapcsolt terheket, sem javaiknak gondot viselni nem képesek, ezért az Ügyvédi Hivatal úgy rendelkezett, hogy a javak eladassanak.” Azonban megtartották a házat, amiben eddig lakott a család, s ezt bérbe adták, hiszen az árvák úgylis a nevelőszülő házába kerültek. A ház bérleti díja évi negyven forint volt, magasabb, mint az egész tőke után járó kamat-összeg együttvéve.

A kamatokról megint csak törvények rendelkeztek az országban, 6%-ot írtak elő. Ezzel kapcsolatban sok visszaélés történt, számtalan szakirodalmi példa van erre. A kaposvári Eszterházy-uradalomnak 1831-ben rendelte el a Helytartótanács, hogy 5% helyett 6%-ra kell kiadni „teljes bátorságu” területre a pénzt²². A vrászlói uradalomban ilyenről nincs tudomásunk, mindig 6%-ra adták ki a pénzt, aminek a Magyarazata a már említett szigorú elszámoltatás. Mindenesetre egyet-érthetünk Szabad Györggyel abban, hogy a 6%-os kamat rendkívül olcsó pénz volt, amiért az országos gyakorlat szerint szinte versengtek a helybéliek. Hozzátehetjük, hogy az 1840-es évek óta szaporodó pénzintézetek sokszor limitálták a parasztságnak adható kölcsönt, például Pest megyében 200 forint volt a felső határa a felvehető hiteleknek²³.

Mindez átvezet már arra a vizsgálandó területre, hogy kik kapták az árvapénztárban lévő pénzt, s hogyan függ össze a falusi társadalom vertikálitása az árvapénztári kölcsönzéssel. Az tény, hogy jogilag nagyok a különbségek egy-egy

faluközi között, s ez sok mindenben megnyilvánulhatott. Ilyen volt például a bírói funkció, a jegyzői állás betöltése, de még abban is látszott a különbség, hogy a telkesek a falu egyik végében, míg a zsellérek a másik végében lakhattak. Tárnok igazgató írja egy helyütt, hogy jó is az, ha az uraság tisztjei kezelik a pénzt, mivel így a törvényesség be van tartva: „...annál is inkább, mivel a köznép közt a zsarnokság a kamat vételre nézve gyakran előfordulni szokott”.

Hogy kinek adják ki a pénzt kamatra, azt a tiszttartó döntötte el, hisz ő rendelkezett helyismerettel. Általános előírás volt, hogy elsődlegesen az uradalom területén élők kaphatnak kölcsönt. 1845-ben, a már említett pathi Szabó József vagyonának kiadásakor hívta fel a figyelmet az igazgató, miszerint: „a számadó arra figyelmeztet, hogy nem urasági jobbágyoknak és vidéki lakosoknak pénzt kölcsön nem ad, ha csak az uradalom keblében szülő birtoka nincsen, és akkor is csak a birtok értékének egy harmadát”. Az igazgató egyetlen esetben tett csak kivételt, a szomszédos nemesdedi Nagy Imre esetében, azzal az indoklással, hogy: „nevezetes ingatlan birtoka által a neki kölcsön adott összeget biztosítja, amelyet a számadó vigyázó szemmel tart.”

Mivel az árvákat rendszerint valamelyik rokonuk nevelte, így ők a pénzkölcsönzéseknél előnyt élveztek. Mielőtt azonban ebbe belemennénk, el kell mondanunk, hogy az uradalomban a családtípusok közül a kiscsaládi rendszer volt divatos. Mivel a nagybirtok területe csak későn népesült be (a 18. század utolsó harmadától), ekkor indult meg a második-harmadik generáció szétrajzása, új telkek alapítása, stb. Ekkor jelennek meg a „-fi” végződésű nevek (pl. Jakabfi, Nagyfi, stb.), amelyek világosan jelzik ezt a folyamatot. Vagy a család leszármazottai vagy az oldalági rokonok nevelték az árvákat, így aztán nem meglepő, hogy néha igencsak nagy összegeket vettek kölcsön. 1839-ben Hodostsek György árva pénzéből egyik rokona 891 forintot, az egész összeg 91%-át kapta kölcsön. Ugyanebben az évben az árva testvéreinek, Hodostsek Ferencnek – akinek pénzét külön kezelték – vagyonából mintegy 51%-nyi összeget, azaz 490 forintot kapott egy másik Hodostsek. De nemcsak a pathi Hodostseknél fordult ez elő, megtalálható a pathi Ficzko családnál, a miháldi Csányi famíliánál is.

A rokoni elsődlegesség mellett jutott pénz a falu többi lakosának is. Lényegében – ahol névazonosítási kísérleteink sikerrel jártak – a falvak társadalmának minden rétege részesült, részesülhetett árvapénztári kölcsönben. Ebbe még a nagybirtoküzem konvencióisai is beletartoztak, tudjuk például, hogy Hobor János kerületi ispán háromszor, Haadl tisztartó szintén háromszor vett fel pénzt.

Nézzük meg jogállás szerint a kölcsönöket! Az úrbéresek minden rétege nagy számban szerepel a kölcsönt kérők listáján, a legnagyobb csoportot azonban nem a telkesek alkotják, hanem a zsellérek, s azon belül is főleg a házatlanok. A pathiak esetében a telkesek 42,8%-kal, a zsellérek 57,2%-kal részesedtek. Vrászlón 1844–48 között a telkesek az összhitelnek csak 35%-át igényelték, ami azt mutatja, hogy a kölcsönök többsége elsősorban a kis állótlókével rendelkező társadalmi elemeknek kellett.

Néhány gondolat arról, hogy az induló (1839) s a záró (1848) évben hány igénylő s mekkora összegek szerepeltek a kölcsönzések listáján: 1839-ben az árvapénztárban még csak hat elhunyt után maradt árvavagyon volt, ennek összege 4775 forintra rúgott. A hiteligenyölők száma 35, az egy főre eső hitel nagysága 136 forint. (Véleményünk szerint – a hagyatéki leltárak alapján becsülve – egy

átlagosnak mondható féltelkes vagyon kb. 1200 forint lehetett, vagyis a felvett hitel egy féltelkes vagyon 10%-át tette ki, azaz a lekötött tőkeérték 10%-át.) Feltételezhetjük, hogy ezeket a pénzeket forgótőkeként használták, különben a kamatvisszafizetés előbb-utóbb lehetetlenné vált volna. Ha most megnézzük ugyanezt 1847-ben, akkor lényeges különbségeket tapasztalhatunk. 1847-ben 18 árva vagyonát kezelték az uradalmi árvapénztárban, ennek összege 12 574 forint. Az igénylők száma 161, míg az egy adósra jutó összeg már csak 78 forint volt. Mindez természetesen sok tényezővel állhat összefüggésben, például a családlétszám növekedésével, új családok alapításával, általános gazdasági körülményekkel, stb. Ugyanakkor ki kell emelnünk az uradalmi vezetés tudatos politikáját is. 1846-ban Tárnok igazgató azt jelenti Zichy grófnak, hogy a „...számadásból kitetszik, miszerint az árvapénzek kisebb összegekben kölcsönöztek ki, egyedül azon célból, miszerint több szegény meg szorult embernek törvény szerinti kamatos pénzzel segítve legyen”.

Természetesen azt is hozzá kell tenni, hogy az említett 161 hiteligénylés között számos olyan eset van, mikor egy ember többször is szerepel a listán. Ezek között kiemeljük a pathi Ács Ferencet, aki csak ebben az évben (1847-ben) nyolc esetben írt alá váltót 400 forint összértékben.

Megemlítjük azt a pénzkezelési gyakorlatot is, melynél egyes nagyobb összegek akár évekig is az adósnál maradhattak, csupán a kamatot kellett folyamatosan fizetni.

Itt az ideje rátérni arra, vajon mire fordították a kölcsönkérők a felvett hitelleket. Sajnos, erre a források gyér volta miatt rendkívül nehéz válaszolni. A történeti, néprajzi irodalom is adós még ennek feltárásával – ahol esetleg mégis említés történik erről, ott – számunkra úgy tűnik – egyedi eseteket általánosítanak. Íme, egy csokor a lehetőségekből: osztályos társak között az örökségrészek kifizetéséhez, jószágvásárlásához, építkezéshez, megváltakozáshoz, elemi csapások utáni kár elhárításához, stb. lehetett szüksége a magyar parasztságnak kölcsönre²⁴.

Van a vrászlói uradalomban egy nagyon speciális sajátosság, ez pedig a földbirtokszerkezet. Említettük, hogy a terület 70%-a allodiális föld. Azt is mondtuk, hogy a népsűrűség rendkívül alacsony. Mindez oda vezetett, hogy az uradalom területén mindig voltak szabad területek, amit az urasági üzem nem tudott már kellő hatékonysággal kihasználni, s amit az úrbéresek – kevés földjük lévén – mindig bérbe tudtak venni, rendszerint szőlőt ültetve abba. Nyilván ez is magyarázza azt, hogy a birtok területéből mintegy 5%-nyi a szőlő, s ez majdnem 1350 holdat tett ki. Az úrbéresek számára az egyetlen piacra vihető termék a bor volt, ezért igyekeztek szaporítani szőlőföldjeiket. Az árvapénztári jegyzőkönyv adatainál vannak utalások arra, hogy a nagyobb kölcsönöket földvásárlásra fordították. 1844-ben árverezték el a Simonyiban élő Ruzsa Katalin, Vendel és István ingó s ingatlanait. A műveletlen szőlő az árverésen 250 forintot ért. Nem lehet véletlen, hogy ebből a vagyonból Hársching Ferenc miháldi egyén pontosan 250 forintot biztosított magának. Ennek magyarázata az lehet, hog így nem kellett azonnal fizetni, Hársching megvette a szőlőt, a kamatokat fizette (nyilván a szőlő jövedelméből), s az így kölcsönvett értéket ráért 15 év után megadni. Azt is tudjuk, hogy ugyanez a Hársching volt az a személy is, aki bérbe vette a már említett Szalavári házat. Egy másik példát is említhetünk. 1840-ben a miháldi Hosszú József után

maradt birtokot árverezték el, a szőlőt a szintén miháldi Varga György vette meg 200 forintért. Vannak tehát példák, amelyek bizonyítják a földforgalmat ebben az időben.

Az is biztos, hogy a legkisebb – néha a 10 forintot sem elérő – kölcsönöket ezzel magyarázni nem lehet. A kutató első gondolata – a régi, jól megtanult lecke alapján – az lehet, hogy ezeket a kölcsönöket a falu szegényei kapták pillanatnyi pénzgondjaik áthidalására. Ugyanakkor forrásszerűen tudjuk bizonyítani, hogy erről szó sincs. 1847-ben a vrászlói Lengyel Imre 10 forintot, Borsos József 6 forintot, Vass Ferenc 9 forintot, Szakács Ádám 4 forintot vett fel, s valamennyi fél-, illetve negyedtelkes, vagyis korántsem tartoztak a legszegényebb réteghez. Valószínűleg inkább arról az összgazdasági tényről van szó, hogy a gazdasági életben jelentős pénzhiány lehetett, s így a váltó jelentősége – mivel léte valóságos érték-cserét jelent – felértékelődött.

Az árvák neveléséről ejtethünk még néhány szót. Mint azt már mondtuk, valamelyik közeli rokon nevelhette őket. A néprajzi irodalomban közismert, hogy a gyám a tutor szinte élet–halál ura volt. Ráadásul amikor az árva elérte a felnőttkor határát jelentő 20. életévét, annyi időt, amennyit nevelőjénél töltött, köteles volt annak szolgálni, birtokán dolgozni. Így rossz esetben az is előfordulhatott, hogy az árva ténylegesen csak negyvenedik évében nyerte vissza személyi függetlenségét.

A huszadik év után ki kellett adni az árva vagyonát. Ilyenkor rendszerint föld után nézett az ifjú. 1845-ben a miháldi Csányi János kérte a maga 1/3 részét a testvéri közös vagyonból (hármán voltak testvérek), 372 forintot kapott is. Ezt földvásárlásra akarta fordítani, mivel azonban „ezen összeg a féltelkek kifizetésére elég nem lévén, hukai pénzét is kölcsön felvette, melyről kötelező levelet írt”. Tárnok jószágigazgató írja 1843-ban, szinte bemutatva az uradalmi gyakorlatot: „ha megházasodott az árva, tehát már a gyámságtul már feloldoztatik, főképp ha tellyes korát is elérte legyen, ez esetben vagyonának kiadása megrendelitetik, mely azonban köteles személy legalább egy vagyonbeli Esküdt urnak jelenlétében történjen, az ált adandókról Tisztartó Ur magát megnyugtassa az ált vevő fél által.”

Természetesen nem akarunk abba a hibába esni, hogy egy uradalom – amely ráadásul eléggé egyedi vonásokkal bír – vizsgálatából az egész magyar feudális gazdaság- és társadalomtörténetre érvényes következtetéseket tegyünk. Azonban arra mindenképpen utalnunk kell, hogy egyre több olyan elemzés születik, amelyben fő vonalaiban hasonló specifikumok mutathatók be. (Gondoljunk itt például a ma másodvirágzását élő csajanovi modellre²⁵: relatív földbőség, alacsony népsűrűség, stb. Ezen kutatások s saját eddigi munkásságunk alapján is egyértelműnek tűnik: a nagybirtok, az uradalom nem a feudális kizsákmányolás fizikai megvalósításának szervezete. A nagybirtok birtokgazdálkodási, jogszolgáltatási és közigazgatási funkciókat egyaránt ellátott²⁶, úgy is mondhatnánk, hogy az uradalmi keret a falusi társadalom, a mezőgazdasággal foglalkozó tradicionális közösségeknek egy olyan organikus egységét jelentette – nem utolsósorban az agrártermelés természeti meghatározottságánál fogva –, ahol a földesúri és paraszti társadalom reciprocitív és redisztributív kapcsolatokat építhetett ki, s ahol a szerveződésben a bürokratikus, a piaci, az etikai és – néha – az agresszív koordináció elemei is keveredhettek²⁷.

Másik megjegyzésünk is a probléma tágabb értelmezésére vonatkozik. A források komplex jellege miatt – hiszen az árvapénztári jegyzőkönyvek általában a hagyatéki leltárak sokaságát feltételezik – úgy gondoljuk, hogy lehetséges lenne a magyar feudális társadalom térgazdaságtani fragmentáltságának kimutatása²⁸. A vrászlói uradalom területén az aprófalvas zselici árvavagyonok első manuális vizsgálataink szerint nem különböznek lényegileg a külterjesebb gazdálkodásra lehetőséget adó nyugati birtokoktól.

Jegyzetek

1. Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Történelmi Szemle, 1958. 21–54.; Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a 17–18. században. Bp. 1965.; Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kéréséhez Somogyban 1756–1812. Bp. 1979.
2. Szabad György: A hitelviszonyok. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914) szerk. Szabó István. Bp. 1972. 2. kiadás 2. kötet 184–188.
3. Somogy Megyei Levéltár. Vrászlói Uradalmi Levéltár. Árvapénztári jegyzőkönyv, 1839–1851.
4. Kaposi Zoltán: Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: Rendi társadalom–polgári társadalom 2. Gyula, 1989. 347–356.
5. Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. Történelmi Szemle 1986. 2. 363.
6. Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? Bp. 1980. 24.
7. Wrigley, E. A.: Népesedés és történelem. Bp. 1973. 14.
8. Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp. 1983. 16.
9. Cipolla, M. C.: Before the industrial Revolution. European Society and Economy 1000–1700. Methuen, 1980. 69.
10. Degré Alajos: A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon. In: A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve. Pécs, 1954. 3.
11. Kállay István: A magyarországi nagybirtokok kormányzata. Bp. 1980. 217.
12. Magyar Törvénytár 1896. 43.
13. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Jogtörténeti Értekezések 8. Bp. 1977. 81.
14. Kaposi Zoltán: id. mű 1989. 343.
15. Kaposi Zoltán: id. mű 1986. 363–380.
16. Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 424–427.
17. Degré Alajos: id. mű 1954. 488.; T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága. Kaposvár, 1962. 94.
18. Szabad György: A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 173–174.
19. Haas Mihály: Baranya földirati, statisztikai és történeti tekintetben. Pécs, 1845. 318.
20. Degré Alajos: id. mű 1954. 3–14.

21. Kállay István: Úriszéki bírászkodás a 18–19. században. Bp. 1985. 399–406.
22. T. Mérey Klára: id. mű 94.
23. Szabad György: id. mű 1972. 184–188.
24. U. o. 184–188.
25. Tschajanow, Alexander: Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft. Berlin, 1923.
26. Kállay István: id. mű 1980.
27. Polányi Károly: Archaikus társadalom – gazdasági szemlélet. Bp. 1976.; Kornai János: A bürokratikus és piaci koordináció. In: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Bp. 1989. 7–38.
28. Stavenhagen, Gerhard: Geschichte der Wirtschaftstheorie. Göttingen, 1969. 467.